

FOTOGRAFIK MANBALARNING METODOLOGIK ASOSLARI VA YONDASHUVLARI

J.G'.Inayatov,

Sarbo'n universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi v.b. dotsenti t.f.f.d., (PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20770491>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot O'zbekistonda fotografiyaning XIX asr oxiri va XXI asr boshigacha bo'lgan rivojlanishini an'anaviy ketma-ket tarixiy jarayon sifatida emas, balki murakkab, ko'p qatlamli va ichki ziddiyatlarga boy fenomen sifatida tahlil qiladi. Tadqiqotda fotografiya nafaqat texnik yoki estetik hodisa, balki jamiyatning o'zini anglash shakli, ideologik qarashlari va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi vizual tizim sifatida talqin etiladi. Ishda tarixiy, semiotik, sotsiologik va vizual madaniyat yondashuvlari uyg'unlashtirilgan holda qo'llaniladi. Fotografiyaning hujjatli, diskursiv va madaniy-xotiraviy funksiyalari ochib berilib, uning ma'no ishlab chiqaruvchi va ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatuvchi mexanizm sifatidagi o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar. fotografiya, vizual madaniyat, semiotika, reprezentatsiya, diskurs, ijtimoiy ong, madaniy xotira, tarixiylik, ideologiya, vizual kommunikatsiya, "studium", "punctum", belgilar tizimi, ko'rish rejimi.

Аннотация. Данное исследование рассматривает развитие фотографии в Узбекистане с конца XIX века до начала XXI века не как линейный исторический процесс, а как сложный, многослойный и внутренне противоречивый феномен. В работе фотография интерпретируется не только как техническое или эстетическое явление, но и как визуальная система, отражающая способы самовосприятия общества, его идеологические установки и культурные ценности. В исследовании используется междисциплинарный подход, объединяющий исторический, семиотический, социологический и визуально-культурный анализ. Раскрываются документальные, дискурсивные и культурно-мнемонические функции фотографии, а также обосновывается её роль как механизма производства смысла и воздействия на общественное сознание.

Ключевые слова. фотография, визуальная культура, семиотика, репрезентация, дискурс, общественное сознание, культурная память, историчность, идеология, визуальная коммуникация, studium, punctum, знаковая система, способы видения.

Abstract. This study examines the development of photography in Uzbekistan from the late nineteenth century to the early twenty-first century not as a linear historical sequence, but as a complex, multilayered, and internally contradictory phenomenon. Photography is interpreted not merely as a technical or aesthetic practice, but as a visual system that reflects the ways in which society perceives itself, as well as its ideological frameworks and cultural values. The research employs an interdisciplinary approach, integrating historical, semiotic, sociological, and visual culture methodologies. The documentary, discursive, and cultural-memory functions of photography are explored, and its role as a mechanism of meaning production and influence on social consciousness is substantiated.

Keywords. photography, visual culture, semiotics, representation, discourse, social consciousness, cultural memory, historicity, ideology, visual communication, studium, punctum, sign system, ways of seeing.

Kirish. Mazkur tadqiqot O‘zbekistonda fotografiyaning XIX asr oxiri va XXI asr boshigacha bo‘lgan tarixiy yo‘lini oddiy ketma-ketlik sifatida emas, balki murakkab, ichki ziddiyatlarga boy va ko‘p qatlamli jarayon sifatida qayta ko‘rib chiqishni maqsad qiladi. Bu yerda fotografiya texnik yangilik yoki estetik tajriba darajasida qolib ketmaydi; aksincha, u jamiyat o‘zini qanday tasavvur qilgani, qanday qadriyatlarni shakllantirgani va qanday mafkuraviy yo‘nalishda rivojlangani bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan faol vizual muhit sifatida talqin etiladi.

Bunday qarash tabiiy ravishda kengroq metodologik asosni talab qiladi. Shu sababli tadqiqot birgina fan doirasida emas, balki bir nechta ilmiy yo‘nalishlar kesishuvida quriladi. Tarixiy yondashuv fotografiyani vaqt ichida o‘zgaruvchi hodisa sifatida ko‘rsatadi, madaniy tahlil esa uning ortida yotgan qadriyatlar tizimini ochadi. Semiotik qarash tasvirni “o‘qish” imkonini bersa, sotsiologik yondashuv fotografiyaning jamiyatga qanday ta’sir qilganini tushuntiradi. Vizual kommunikatsiya nazariyalari esa tasvirning qanday qilib ma’no uzatishini va qanday qilib ongga ta’sir qilishini izohlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda fotografiya bir qatlamli hodisa sifatida emas, balki ichki tuzilishi murakkab bo‘lgan ko‘p darajali fenomen sifatida ko‘rib chiqiladi. Uni tushunish uchun kamida uchta o‘zaro tutashuvchi yo‘nalishda fikr yuritish zarur.

Eng avvalo, fotografiya hujjat sifatida namoyon bo‘ladi. U real voqelikni “ushlab qoluvchi” vosita bo‘lib, tarixiy jarayonlarni vizual shaklda qayd etadi. Bunday yondashuvda tasvir oddiy illyustratsiya emas u dalil, u kuzatuv, u o‘tmishni ko‘z bilan idrok etish imkonidir. Aynan shu jihati fotografiyani tarixiy rekonstruksiya uchun muhim manbaga aylantiradi.

Biroq fotografiyaning ta’sir doirasi bundan kengroq. U diskursiv maydonga kirgan zahoti tasvirning o‘zi ham “so‘zlay boshlaydi”. Ya’ni u voqelikni betaraf ko‘rsatmaydi, balki uni muayyan ma’noda shakllantiradi. Har bir kadr ortida tanlov, pozitsiya va qarash mavjud bo‘ladi. Shu bois fotografiya ko‘pincha ideologiya bilan kesishadi va jamiyat ongiga ta’sir ko‘rsatadigan vizual tilga aylanadi.

Uchinchi qatlam esa fotografiyaning madaniy ahamiyati bilan bog‘liq. Bu yerda tasvir xotira vazifasini bajaradi. U vaqtni saqlaydi, uni qayta tiklaydi va ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatadi. Natijada fotografiya individual esdalikdan chiqib, kollektiv xotira elementiga aylanadi.

Ushbu uch yondashuv birgalikda fotografiyaning haqiqiy mohiyatini ochib beradi: u nafaqat aks ettiradi, balki talqin qiladi, saqlaydi va ta’sir ko‘rsatadi. Aynan shu xususiyatlari bilan fotografiya jamiyat bilan uzluksiz aloqada bo‘lgan, ma’no ishlab chiqaruvchi murakkab vizual tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotning nazariy asoslari fotografiyani an'anaviy doiradan chiqarib, uni kengroq intellektual maydonda talqin qilishga qaratilgan. Vizual madaniyat nazariyalari, semiotik yondashuv va tanqidiy madaniyatshunoslik qarashlari bu yerda asosiy metodologik tayanch vazifasini bajaradi. Ularning umumiy jihati shundaki, fotografiya tasvir sifatida emas, balki ma'no ishlab chiqaruvchi faol tizim sifatida ko'riladi. Ya'ni u voqelikni shunchaki aks ettirmaydi uni shakllantiradi, talqin qiladi va muayyan ijtimoiy kontekstga joylashtiradi.

Bu nuqtai nazarni chuqurlashtiruvchi muhim konsepsiyalardan biri Roland Barthes tomonidan taklif etilgan yondashuvdir. U fotografiyani ikki xil sezgi va anglash rejimi orqali tushuntiradi. "Studium" bu tasvirni "o'qish" imkonini beradigan umumiy maydon. U madaniy bilimlar, tarixiy kontekst va ijtimoiy tajriba asosida ishlaydi. Bu darajada fotografiya tushunarli, izohlanadigan va nisbatan "sokin" idrok qilinadi.

Ammo tasvirning yana bir, ancha nozik va bevosita ishlovchi qatlami mavjud. U mantiqiy tahlildan ko'ra tezroq harakat qiladi. Ba'zan kichik detal, nigoh, fon yoki tasodifiy element tomoshabinni to'satdan "ushlab oladi". Bu ta'sir individual bo'lib, uni umumiy qoidalar bilan izohlab bo'lmaydi. Aynan shu nuqta fotografiyani tirik qiladi uni shunchaki ko'riladigan obyekt emas, balki hissiy tajribaga aylantiradi.

Shu tariqa, Barthes konsepsiyasi fotografiyani ikki o'lchamli hodisa sifatida ochib beradi: biri tushuniladigan, ikkinchisi esa his etiladigan. Va aynan shu ikki qatlam uyg'unligida fotografiyaning haqiqiy ta'sir kuchi namoyon bo'ladi. Mazkur yondashuv fotografiyani yagona, bir xil talqin qilinadigan obyekt sifatida emas, balki turli darajalarda ochiladigan semantik tuzilma sifatida ko'rsatadi. U bir vaqtning o'zida ham umumiy tushunish maydonida, ham individual idrok hududida mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, fotografiya nafaqat "hamma ko'radigan narsa", balki "har kim o'zicha anglaydigan tajriba" hamdir. Shu sababli uning ma'nosi qat'iy emas u tomoshabin bilan o'zaro aloqada shakllanadi.

Bu fikrni chuqurlashtiruvchi nazariy qarashlardan biri Yuriy Lotman konsepsiyasida ifodalanadi. U madaniyatni tartibsiz elementlar yig'indisi sifatida emas, balki ichki qonuniyatlarga ega bo'lgan belgilar tizimi sifatida talqin qiladi. Shu tizim ichida fotografiya ham alohida o'rin egallaydi u oddiy tasvir emas, balki ma'no ishlab chiqaruvchi faol mexanizmdir.

Lotman nuqtai nazaridan qaraganda, har bir fotografik kadr bu belgilar bilan to'ldirilgan makon. Unda tasvirlangan har bir detal, kompozitsiya, kontekst o'ziga xos ma'no yukiga ega. Aynan shu belgilar orqali fotografiya jamiyatning ichki tuzilishini, yashirin qadriyatlarini va madaniy "tilini" ifodalaydi. Natijada fotografiya faqat aks

ettiruvchi vosita bo‘lib qolmaydi u madaniyatning o‘zini tushuntiruvchi va qayta ishlab beruvchi muhim kommunikativ tizimga aylanadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, fotografiyani oddiy tasvir sifatida emas, balki o‘qilishi mumkin bo‘lgan murakkab tuzilma sifatida tasavvur qilish to‘g‘riroq bo‘ladi. Unda turli ma‘no qatlamlari, yashirin ishoralar va madaniy belgilar jamlangan bo‘lib, ular birgalikda “vizual matn”ni hosil qiladi. Demak, fotografiya faqat ko‘rilmaydi u tahlil qilinadi, talqin etiladi va har bir yangi qarash bilan qayta o‘qiladi.

Bu masalaga yana bir muhim nazariy yondashuvni Walter Benjamin ilgari suradi. U fotografiya va umuman tasviriy san‘atning texnik ko‘payish sharoitida qanday o‘zgarishini chuqur tahlil qiladi. Benjamin fikricha, san‘at asarining o‘ziga xosligi uning yagona va takrorlanmas mavjudligi bilan bog‘liq bo‘lgan aynan nusxa olish imkoniyati kengaygan sari zaiflashadi.

Texnologiya yordamida tasvirni ko‘p marotaba ko‘paytirish mumkin bo‘lganda, asar o‘zining “yagona obyekt” sifatidagi maqomini yo‘qota boshlaydi. Natijada u muayyan makon va vaqtga bog‘langan noyob hodisadan chiqib, keng auditoriyaga mo‘ljallangan ommaviy mahsulotga aylanadi. Shu bilan birga, san‘atning ijtimoiy funksiyasi ham o‘zgaradi: u endi faqat estetik zavq manbai emas, balki keng ommaga ta’sir ko‘rsatuvchi kommunikativ vositaga aylanadi. Texnik ko‘payish imkoniyatlarining kengayishi fotografiyani yopiq san‘at maydonidan chiqarib, uni ommaviy madaniyatning ajralmas qismiga aylantiradi. Bu jarayon ko‘pincha “demokratlashuv” sifatida baholanadi ya’ni tasvir yaratish va uni tarqatish imkoniyati keng qatlamlar uchun ochiladi. Biroq bu o‘zgarish faqat ijobiy emas: u bilan birga fotografiyaning estetik maqomi ham qayta ko‘rib chiqiladi. Endilikda tasvir noyob san‘at asari emas, balki tez ishlab chiqariladigan va iste’mol qilinadigan vizual oqimning bir bo‘lagiga aylanadi.

Aynan shu nuqtada Stuart Hall nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. U vizual tasvirlarni mustaqil va neytral obyekt sifatida emas, balki ijtimoiy kuchlar o‘rtasidagi munosabatlar mahsuli sifatida talqin qiladi. Hall uchun tasvir bu aks ettirish emas, balki reprezentatsiya, ya’ni voqelikni ma’lum shaklda “qayta qurish” jarayonidir.

Uning qarashlariga ko‘ra, fotografiya hech qachon “sof haqiqat”ni bermaydi. Har bir kadr bu tanlov, cheklash va yo‘naltirish natijasi. Nima ko‘rsatiladi, nima tashqarida qoladi, qanday rakurs tanlanadi bularning barchasi tasvirning ma’nosini belgilaydi. Shu sababli fotografiya voqelikni oddiy qayd etmaydi; u uni shakllantiradi, tartiblaydi va muayyan ideologik nuqtai nazar asosida taqdim etadi. Natijada fotografiya ijtimoiy ong bilan ishlaydigan, uni boshqarishga qodir bo‘lgan kuchli diskursiv mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy vizual madaniyat nazariyalarida fotografiya ko‘pincha “ko‘rish rejimi” sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, fotografiya nafaqat ko‘riladigan tasvir, balki jamiyatning o‘zini qanday “ko‘rishi”ni ham belgilab beruvchi tizimdir. Ya‘ni u insonlarning dunyoni idrok etish uslubi, uni talqin qilish mexanizmi va vizual fikrlash shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu ma‘noda fotografiya oddiy estetik obyekt emas, balki ijtimoiy ongini shakllantiruvchi vizual epistemologiya vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur nazariy asoslar fotografiyani oddiy tasviriy material doirasidan chiqarib, uni ma‘no ishlab chiqaruvchi, ideologik ramzlarni tashuvchi hamda madaniy xotirani shakllantiruvchi murakkab vizual tuzilma sifatida talqin qilish imkonini beradi. Natijada fotografiya zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar kesimida o‘rganilganda, u faqat bitta yo‘nalish bilan izohlanmaydigan, balki ko‘p qatlamli va interdisiplinar yondashuvni talab qiladigan fenomen sifatida ko‘rinadi.

Tadqiqotda tarixiylik tamoyili markaziy metodologik asos sifatida qabul qilingan. Ushbu tamoyilga ko‘ra, fotografiyaning rivojlanishi alohida hodisa emas, balki har bir tarixiy davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy sharoitlari bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida o‘rganiladi. Bu esa fotografiyani vaqt davomida doimiy o‘zgarib boruvchi, yangi funksiyalar va ma‘no qatlamlarini hosil qiluvchi dinamik tizim sifatida tushunishga imkon yaratadi.

Tarixiylik yondashuvi fotografiyaning har bir bosqichini uning yuzaga kelish sharoitlari, jamiyat ehtiyojlari va ideologik talablar bilan bog‘liq holda tahlil qilishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan fotografiya faqat voqelikni aks ettiruvchi vosita emas, balki uni qayta ishlab, muayyan madaniy ramzlar orqali ifodalovchi vizual mexanizm sifatida ham talqin qilinadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, fotografiya oddiy aks ettirish vositasi emas, balki murakkab ijtimoiy va madaniy jarayonlarning faol ishtirokchisi hisoblanadi. U voqelikni nafaqat qayd etadi, balki uni talqin qiladi, shakllantiradi va muayyan ideologik kontekstda taqdim etadi. Fotografiyaning hujjatli, diskursiv va madaniy xotira bilan bog‘liq funksiyalari uning ko‘p qatlamli tabiatini ochib beradi. Shuningdek, vizual tasvirlar jamiyatning o‘zini qanday anglashini va dunyoni qanday idrok etishini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Interdisiplinar yondashuv asosida olib borilgan tahlil fotografiyani ma‘no ishlab chiqaruvchi, belgilar tizimi sifatida ishlovchi va ijtimoiy ongga ta‘sir ko‘rsatuvchi kuchli vizual mexanizm ekanini tasdiqlaydi. Shu bois fotografiyani o‘rganishda uni faqat estetik obyekt sifatida emas, balki tarixiy, madaniy va ideologik kontekstlar bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Barthes Roland R. Camera Lucida: Reflections on Photography. – New York: Hill and Wang, 1981.
2. Foucault Michel M. The Archaeology of Knowledge. – London: Routledge, 2002.
3. Hall Stuart S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. – London: Sage Publications, 1997.
4. Lotman Yuri Yu. Culture and Explosion. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.
5. Sontag Susan S. On Photography. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1977.
6. Hall, S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. London: Sage Publications, 1997.
7. Бартнев, И. А. Фотография как исторический источник. Москва: Наука, 1984.
8. Барт Ролан Р. Camera Lucida. Комментарий к фотографии. – Москва: Ad Marginem, 1997.
9. Лотман, Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство, 2002.
10. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekistonda madaniyat va san’at tarixi. – Toshkent: Fan, 2015.
11. Karimov B. Madaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
12. Rasulov A. San’at va vizual tafakkur. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.